

Είναι η απο-ανάπτυξη συμβατή με μια οικονομία της αγοράς;^[1]

ΤΑΚΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης

Σε μια εποχή που το φαινόμενο του θερμοκηπίου και η κλιματική αλλαγή έχουν γίνει πρώτη είδηση, έπειτα από την Τέταρτη Εκθεση Αξιολόγησης της IPCC (Διακυβερνητική Επιτροπή του ΟΗΕ για την Κλιματική Αλλαγή)--η οποία συνδέει πέραν πάσης αμφιβολίας τις ξεκάθαρες ενδείξεις της πλανητικής κλιματικής αλλαγής με τις αυξήσεις στις εκπομπές CO₂ και άλλων αερίων του θερμοκηπίου που προέρχονται από τις ανθρώπινες δραστηριότητες, από την αρχή της Βιομηχανικής Επανάστασης και μετά-- η εμφάνιση του προτάγματος της απο-ανάπτυξης, που ανέπτυξε ο Serge Latouche^[2] και άλλοι, υπήρξε μια σημαντική εξέλιξη σε ό,τι αφορά την Πράσινη σκέψη και πολιτική. Κι αυτό γιατί έδειξε πως το Πράσινο κίνημα, έπειτα από την άνοδό του σαν αντισυστημικό κίνημα στη Γερμανία τη δεκαετία του 1970, και την επακόλουθη ενσωμάτωσή του στην συμβατική πολιτική ως ένα είδος ρεφορμιστικού Αριστερού κόμματος (στην πορεία συμμετέχοντας ή υποστηρίζοντας, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, τους εγκληματικούς πολέμους της υπερεθνικής ελίτ στη δεκαετία του 1990 και μετά), μπορούσε ακόμη να παίξει έναν ρόλο στα όρια ανάμεσα σε ένα ρεφορμιστικό και ένα αντισυστημικό κίνημα. Οπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, μπορεί να υποστηριχτεί ότι το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης αντιπροσωπεύει μια διαλεκτική σύνθεση ανάμεσα στην αντισυστημική Πράσινη προσέγγιση των Γερμανών «fundos», οι οποίοι σήμερα έχουν σχεδόν εξαφανιστεί, και στην ρεφορμιστική προσέγγιση των συμβατικών Πράσινων κομμάτων, των οποίων η χρεοκοπία είναι πλέον αποδεδειγμένη.

Ταυτόχρονα, το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες, τόσο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και σε αυτό της στρατηγικής, με την προσέγγιση του «Απλούστερου Τρόπου» (Simpler Way) που έχει προτείνει ο Ted Trainer, η οποία, όπως και η προσέγγιση της απο-ανάπτυξης,

[1] Το άρθρο αυτό αποτελεί τμήμα του διαλόγου για την απο-ανάπτυξη που πρωτοδημοσιεύθηκε στο διεθνές θεωρητικό περιοδικό *The International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 3, No. 1 (Ιανουάριος 2007) και αναδημοσιεύεται εδώ ελαφρώς ανανεωμένο. Μετάφραση: Πάνος Δράκος <http://www.inclusivedemocracy.org/journal/dialogues.htm>

[2] Βλ. Serge Latouche «Απο-ανάπτυξη: εκλογικό διακύβευμα;», στο παρόν τεύχος και “De-growth: an electoral stake?,” *International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 3, No. 1 (Ιανουάριος 2007). http://www.inclusivedemocracy.org/journal/vol3/vol3_no1_Latouche_degrowth.htm

αφορά «κυρίως μικρές --και σε μεγάλο βαθμό αυτάρκειες--τοπικές οικονομίες, κοινωνικά οικονομικά συστήματα ελεγχόμενα από την τοπική συλλογικότητα και όχι από τις δυνάμεις της αγοράς ή το κίνητρο του κέρδους, και συστήματα βασιζόμενα σε υψηλή συνεργασία και συμμετοχή», όπως το συναφές «κίνημα των οικο-χωριών» (Eco-villages)^[3]. Εντούτοις, το πρόταγμα της αποανάπτυξης τονίζει πως η μεταβατική διαδικασία δεν ενέχει απλώς την δημιουργία «οικο-χωριών», κυρίως έξω από τα όρια της κοινωνίας, αλλά, αντίθετα, αποσκοπεί στη δημιουργία «αστικών χωριών»^[4], τα οποία προϋποθέτουν την ανάπτυξη ενός υψηλού επιπέδου αποκέντρωσης **μέσα** στο πλαίσιο της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με τους υποστηρικτές των οικο-χωριών οι οποίοι, ακόμη και όταν ο στόχος τους είναι η δημιουργία ενός νέου κοινωνικού κινήματος και όχι απλώς μια αλλαγή στον τρόπο ζωής, φιλοδοξούν κυρίως να οικοδομήσουν ένα κίνημα βασισμένο σε κοινότητες έξω από το πλαίσιο της κοινωνίας, οι οπαδοί του προτάγματος της απο-ανάπτυξης στοχεύουν σαφώς στη συγκρότηση ενός κινήματος μέσα στα όρια της κοινωνίας –σύμφωνα με την πάγια τακτική των παραδοσιακών Πράσινων κομμάτων.

Η συλλογιστική του προτάγματος της απο-ανάπτυξης είναι η συνήθης συλλογιστική της ριζοσπαστικής οικολογίας. Η ανάπτυξη για χάρη της ανάπτυξης δεν είναι βιώσιμη, αφού τείνει να εξαντλήσει τις αντοχές της βιόσφαιρας. Παρόλο που έχουν γίνει κάποιες βελτιώσεις στον τομέα της οικολογικής αποτελεσματικότητας, αυτές έχουν αντισταθμιστεί από την ανάπτυξη. Το αποτέλεσμα είναι ότι η οικολογική κρίση, και ειδικά το φαινόμενο του θερμοκηπίου, το οποίο εμπεριέχει την απειλή μιας καταστροφικής αλλαγής του κλίματος, χειροτερεύει διαρκώς. Είναι πλέον καλά τεκμηριωμένο ότι η συνεχής επέκταση, πραγματοποιείται σε βάρος της ποιότητας ζωής –δηλ. σε βάρος του καθαρού νερού, αέρα και του περιβάλλοντος γενικά– αν όχι και της ίδιας της ζωής, πρώτα των ζώων και ύστερα, ολοένα και περισσότερο της ζωής των ίδιων των ανθρώπων. Γι' αυτό τον λόγο, η απο-ανάπτυξη, με την έννοια της αποκλιμάκωσης της οικονομίας μας, φαίνεται να είναι και απαραίτητη και επιθυμητή. Στην πραγματικότητα, τονίζει ο Latouche, μια πολιτική αποκλιμάκωσης θα μπορούσε να εφαρμοστεί σχεδόν άμεσα σε τομείς όπως οι ακόλουθοι, στους οποίους «η ανάγκη για αποκλιμάκωση είναι επιτακτική», μέσα από:

[3] Βλ. Ted Trainer, "Renewable Energy: No Solution for Consumer Society," *The International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 3, No. 1 (Ιανουάριος 2007). http://www.inclusivedemocracy.org/journal/vol3/vol3_no1_Trainer_renewable_energy.htm και ακόμα διάλογος για τα οικο-χωριά, *The International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 2, No. 3 (Ιούνιος 2006). <http://www.inclusivedemocracy.org/journal/dialogues.htm>

[4] Βλ. Clement Homs "Localism and the city: the example of 'urban villages'" *The International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 3, No. 1 (Ιανουάριος 2007). http://www.inclusivedemocracy.org/journal/vol3/vol3_no1_Homs_urban_villages.htm

- τη μείωση ή εξάλειψη του περιβαλλοντικού αντίκτυπου δραστηριοτήτων οι οποίες δεν παρέχουν ικανοποίηση
- την αναθεώρηση της ανάγκης για υπερβολική κινητικότητα ανθρώπων και αγαθών ανά τον πλανήτη
- τον επαναπροσανατολισμό των οικονομιών μας στη βάση της μεγαλύτερης τοπικής αυτονομίας
- τη δραστική μείωση της μόλυνσης και άλλων αρνητικών επιπτώσεων που έχουν οι μεταφορές μακρινών αποστάσεων
- την αμφισβήτηση της ανάγκης για τη σημερινή τόσο διεισδυτική, και συχνά διαβρωτική, διαφήμιση^[5].

Ο στόχος, λοιπόν, θα έπρεπε να είναι μια κοινωνία μη-ανάπτυξης η οποία να αντικαταστήσει την υπάρχουσα κοινωνία ανάπτυξης. Αυτό υπονοεί να υπερβούμε την οικονομία, αμφισβητώντας την κυριαρχία που ασκεί στη ζωή μας σήμερα, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, και πάνω απ' όλα στη σκέψη μας. Πρακτικά, αυτό σημαίνει την επιβολή μιας μαζικής μείωσης των ωρών εργασίας προκειμένου να εξασφαλισθεί σε όλους μια δουλειά που προσφέρει ικανοποίηση. Επιπλέον, για να υπάρξει οποιαδήποτε πιθανότητα ότι οι κοινωνίες του Νότου θα αποτραπούν από το να καταλήξουν στο αδιέξοδο που οδηγεί η οικονομία ανάπτυξης θα πρέπει η απο-ανάπτυξη να εφαρμοστεί το ίδιο στο Νότο όσο και το Βορρά. Συνεπώς, οι χώρες στον Νότο «όσο έχουν ακόμη χρόνο, θα πρέπει να στοχεύουν όχι σε ανάπτυξη αλλά σε απεμπλοκή —καταργώντας τα εμπόδια που τις αποτρέπουν να αναπτυχθούν διαφορετικά (...) Όσο οι πεινασμένες Αιθιοπία και Σομαλία εξαναγκάζονται να εξαγουν είδη διατροφής που προορίζονται για τα οικόσιτα ζώα στον Βορρά, και το κρέας που τρώμε προέρχεται από ζώα που τρέφονται με σόγια που καλλιεργείται εκεί που άλλοτε ήταν τα τώρα αποψιλωμένα τροπικά δάση του Αμαζονίου, η υπέρμετρη κατανάλωσή μας καταπνίγει κάθε πιθανότητα πραγματικής αυτάρκειας στον Νότο»^[6]. Όμως, παρόλο που ο Latouche σωστά παρατηρεί —υιοθετώντας έμμεσα την ανάλυση της εξαρτημένης ανάπτυξης— ότι η Αφρική ήταν αυτάρκης σε τρόφιμα μέχρι την δεκαετία του 1960 όταν ξεκίνησε το μεγάλο κύμα της ανάπτυξης που οδήγησε στην εξάρτηση, δεν είναι το ίδιο ξεκάθαρο αν υιοθετεί επίσης το βασικό συμπέρασμα της παραπάνω ανάλυσης για μια ρήξη με την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς. Ωστόσο, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού, μια τέτοια ρήξη με την καπιταλιστική νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση είναι αναγκαίο βήμα για την αυτοδύναμη ανάπτυξη

[5] S. Latouche, "Will the West actually be happier with less? The world downscaled," *Le Monde Diplomatique* (Δεκέμβριος 2003).

[6] S. Latouche, "Why Less Should Be So Much More: De-growth Economics," *Le Monde Diplomatique* (Νοέμβριος 2004).

του Νότου^[7].

Επιπλέον, όπως τονίζει ο Latouche, η απο-ανάπτυξη δεν συνεπάγεται κάποια κίνηση προς την κατεύθυνση της κατάργησης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, αλλά μόνο μια μείωση της εμβέλειάς του:

(...) η δραστική μείωση της περιβαλλοντικής ζημιάς ασφαλώς συνεπάγεται την απώλεια της νομισματικής αξίας υλικών προϊόντων. Όμως, δεν σημαίνει απαραίτητως την παύση δημιουργίας αξίας μέσω μη υλικών προϊόντων. Εν μέρει, αυτά θα μπορούσαν να διατηρήσουν τις αγοραίες μορφές τους. Μολονότι η αγορά και το κέρδος μπορούν να συνεχίσουν να αποτελούν κίνητρα, το σύστημα δεν θα πρέπει πια να περιστρέφεται γύρω από αυτά^[8].

Ετσι, ο Latouche ακόμη πιστεύει ότι ένας οικολογικά συμβατός καπιταλισμός είναι μεν «θεωρητικά εφικτός» —κάτι, όμως, που αγνοεί την δυναμική του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, η οποία, τελικά, είναι ασύμβατη με αποτελεσματικούς κρατικούς ελέγχους για την προστασία του περιβάλλοντος— αλλά στην πράξη δεν είναι ρεαλιστικός. Και αυτό γιατί, όπως υποστηρίζει ο ίδιος συγγραφέας, η δύναμη των πολυεθνικών εταιρειών, σε συνδυασμό με την κατάρρευση της ταξικής πάλης, δεν επιτρέπει πια το απαιτούμενο επίπεδο ρύθμισης που υπήρχε στο Κεϋνσιανό-Φορντικό καθεστώς ρυθμίσεων την περίοδο της Σοσιαλδημοκρατίας. Ετσι συμπεραίνει ότι:

Μια κοινωνία που βασίζεται στην οικονομική σμίκρυνση (Σ.τ.Μ. αντί για την οικονομική μεγέθυνση όπως σήμερα) δεν μπορεί να υπάρξει στον καπιταλισμό. Αλλά ο καπιταλισμός είναι μια απατηλά απλή λέξη για μια μακροχρόνια, περίπλοκη ιστορία. Εάν ξεφορτωνόμασταν τους καπιταλιστές και απαγορεύαμε την μισθωτή εργασία, το νόμισμα και την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, θα βυθίζαμε την κοινωνία στο χάος. Θα οδηγούσαμε σε τρομοκρατία μεγάλης κλίμακας. Ακόμη όμως και αυτό δεν θα ήταν αρκετό για να καταστραφεί η νοοτροπία της αγοράς. Πρέπει να βρούμε έναν άλλον δρόμο που θα μας οδηγήσει έξω από την ανάπτυξη, τον οικονομισμό (την πίστη στην πρωτοκαθεδρία των οικονομικών αιτίων ή παραγόντων) και την μεγέθυνση: έναν τρόπο που δεν σημαίνει την εγκατάλειψη των κοινωνικών θεσμών που έχουν ενσωματωθεί στην οικονομία (νόμισμα, αγορές, ακόμη και μισθοί) αλλά την αναμόρφωση τους σύμφωνα με διαφορετικές αρχές.^[9]

[7] Βλ. Τ. Φωτόπουλος «Δημοκρατία ή Ανάπτυξη;» *Κοινωνία και Φύση*, τόμος 3, τεύχος 1 [7] (Δεκέμβριος 1994), σελ. 67-98, http://www.inclusivedemocracy.org/fotopoulos/greek/grdn/anaptixi_dimokratia.html και Τ. Φωτόπουλος *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική περίπτωση* (Αθήνα: Εξάντας, 1985 & 1987), ολόκληρο το βιβλίο σε pdf. <http://www.inclusivedemocracy.org/fotopoulos/greek/grbooksexartimeni/grbooksexartimeni.htm>

[8] S. Latouche, "Will the West actually be happier with less?," ό.π.

[9] S. Latouche, "The globe downshifted", *Le Monde Diplomatique* (Ιανουάριος 2006).

Τέλος, το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης υιοθετεί μια παρόμοια θέση μη-κατηγορηματικής απόρριψης του πολιτικού συμπληρώματος της οικονομίας της αγοράς: της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Στην πολύτιμη συνεισφορά του σε μείζονα διάλογο για το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας (ΠΔ) ο Latouche^[10] ήταν σαφώς αναφορικά με την στάση του σε αυτό το θέμα:

Σε αυτό το πλαίσιο, η ριζική απόρριψη της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» είναι μάλλον υπερβολική. Αποτελεί πλέον κομμάτι της παράδοσής μας, είτε μας αρέσει, είτε όχι. Και δεν αποτελεί απαραίτητως την προσωποποίηση του κακού (...) Η βελτιωμένη αντιπροσώπευση, με ανακλητούς αξιωματούχους και άμεση συμμετοχή σε κάποιες περιπτώσεις (π.χ. ο συμμετοχικός προϋπολογισμός του Πόρτο Αλέγκρε), μπορεί να αποτελέσει έναν ικανοποιητικό συμβιβασμό. Φυσικά, το κομβικό θέμα της ίσης κατανομής της οικονομικής δύναμης θα παραμείνει άλυτο, όμως το να οραματιζόμαστε πως αυτό μπορεί να λυθεί με ένα χτύπημα από το μαγικό ραβδί της άμεσης δημοκρατίας κατά κάποιον τρόπο συνιστά ψευδαίσθηση.

Αφήνοντας για το επόμενο τμήμα του άρθρου το θέμα της συμβατότητας ή μη (ακόμη και στην θεωρία) του συστήματος της οικονομίας της αγοράς με μια οικονομία που δεν έχει σαν κίνητρο την οικονομική ανάπτυξη, σε ό,τι αφορά την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», η «παράδοση» αυτού του είδους της δημοκρατίας στην πραγματικότητα έχει ηλικία μόλις δύο αιώνων^[11]. Για την ακρίβεια, ξεκίνησε το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, όταν οι «Ιδρυτές Πατέρες» του Συντάγματος των ΗΠΑ εισήγαγαν την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» ως το πολιτικό συμπλήρωμα του **συστήματος** της οικονομίας της αγοράς, το οποίο εισήχθη για πρώτη φορά περίπου την ίδια περίοδο. Η αντίληψη για την δημοκρατία που ήταν κυρίαρχη μέχρι τότε ήταν αυτή που είχε εφαρμοστεί στην πράξη στην κλασική Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Είναι βέβαια γνωστό πως η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» στερεί από την μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού τη δυνατότητα να ασκήσει την πολιτική βούλησή της —κάτι που μπορεί να γίνει μόνο άμεσα από τον ίδιο τον λαό. Γι' αυτόν τον λόγο, οι βελτιώσεις που προτείνει ο Latouche υποδηλώνουν μια θεώρηση της δημοκρατίας ως διαδικασία και όχι ως πολίτευμα,^[12] αφού δεν φαίνεται

[10] S. Latouche «Μπορεί η Δημοκρατία να λύσει όλα τα προβλήματα;» στο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Εκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*, επιμ. Steven Best (Αθήνα: Κουκκίδα 2008). http://www.inclusivedemocracy.org/fotopoulos/greek/grbooks_koukida/grbook_koukida.htm

[11] Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Επίλογος-Διάλογος», στο *Παγκοσμιοποιημένος Καπιταλισμός, Εκλειψη της Αριστεράς και Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π.

[12] Βλ. Cornelius Castoriadis, *La démocratie comme procédure et comme régime, La montée de l'insignifiance* (Paris: Seuil, 1996), σελ. 221-241.

να λαμβάνουν υπόψη ότι η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» είναι ένα τελείως διαφορετικό σύστημα από την πολιτική ή άμεση δημοκρατία. Όταν, για παράδειγμα, ο Latouche ισχυρίζεται πως η «βελτιωμένη αντιπροσώπευση, με ανακλητούς αξιωματούχους και άμεση συμμετοχή σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να αποτελέσει έναν ικανοποιητικό συμβιβασμό», στην πραγματικότητα, υιοθετεί την προσέγγιση πολλών από τη ρεφορμιστική Αριστερά οι οποίοι προσπαθούν να βελτιώσουν το παρόν χρεοκοπημένο σύστημα μέσα από «ενέσεις» άμεσης δημοκρατίας, ξεχνώντας πως τέτοιες ενέσεις λειτουργούν σε τελική ανάλυση σαν εμβολιασμοί ενάντια στην άμεση δημοκρατία, αφού δεν βοηθούν στην ανασύσταση μιας αυθεντικά δημοκρατικής συνειδητοποίησης. Η αντιπροσώπευση μπορεί πράγματι να βελτιωθεί, αλλά σίγουρα αυτό δεν συνιστά δημοκρατία, η οποία σαφώς δεν είναι ένα σύστημα το οποίο μπορεί να εφαρμοστεί a-la-carte, όπως στην περίπτωση του Πόρτο Αλέγκρε όπου κάποιες αποφάσεις εκχωρούνται σε δημοκρατικές συνελεύσεις ενώ άλλες —οι οποίες «τυχαίνει» ουσιαστικά να καθορίζουν το περιεχόμενο των αποφάσεων αυτών— αφήνονται να παρθούν από αντιπροσώπους!

Απο-ανάπτυξη και Περικτική Δημοκρατία

Παρόλο, λοιπόν, που οι υποστηρικτές του προτάγματος της απο-ανάπτυξης το βλέπουν σαν ένα «πολιτικό πρόταγμα, με την βαθύτερη έννοια του όρου, αυτήν της δημιουργίας, στον Βορρά αλλά και στον Νότο, συμβιωτικών, αυτόνομων και οικονομικών κοινωνιών, το οποίο δεν εμπίπτει στην σφαίρα του πολιτικαντισμού των επαγγελματιών πολιτικών»^[13], είναι ξεκάθαρο ότι στοχεύει κυρίως σε μια μόνο πτυχή της παρούσας πολυδιάστατης κρίσης: την οικολογική πτυχή. Εντούτοις, μολονότι αυτή είναι μια πολύ σημαντική πτυχή της κρίσης, εξίσου σημαντικές είναι και οι υπόλοιπες πτυχές της.

Έτσι, πρώτον, η πολιτική κρίση, που εκδηλώνεται με την μορφή του ολοκληρωτικού εξευτελισμού του νοήματος της ιδιότητας του πολίτη και της αυξανόμενης παθητικότητας των πολιτών απέναντι σε αυτό που περνά σήμερα ως «πολιτική», μπορεί να δειχτεί ότι είναι το αποτέλεσμα της συγκέντρωσης της πολιτικής δύναμης στα χέρια των πολιτικών ελίτ (και των οικονομικών ελίτ μέσω του ελέγχου που ασκούν στα μέσα μαζικής ενημέρωσης). Όμως, είναι η δυναμική του συστήματος της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», που με την πάροδο του χρόνου έχει οδηγήσει στην σημερινή τεράστια συγκέντρωση πολιτικής δύναμης στα χέρια των πολιτικών ελίτ, αυτή που τους επιτρέπει να διεξάγουν, για παράδειγμα, τους εγκληματικούς πολέμους τους στο Ιράκ και το Αφγανιστάν, παρά την αντίθεση που έχουν εκφράσει επανειλημμένα οι πολίτες στις ίδιες τους τις χώρες. Ωστόσο, παρά την επιδεινούμενη πολιτική κρίση, που έχει οδηγήσει σχεδόν σε χρεοκοπία το σημερινό σύστημα της αντι-

[13] Βλ. S. Latouche «απο-ανάπτυξη: εκλογικό διακύβευμα;», ό.π.

προσωπευτικής «δημοκρατίας», το σύστημα αυτό υιοθετείται ρητά ή υπόρρητα, με κάποιες πιθανές βελτιώσεις, από το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης.

Δεύτερον, η οικονομική κρίση, επίσης, δεν θίγεται από το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης, παρά μόνο στο βαθμό που η ανισότητα σχετίζεται με την οικονομική ανάπτυξη. Παρ' όλα αυτά, όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, η ανισότητα δεν σχετίζεται απλώς με την οικονομία ανάπτυξης. Έχει σχέση με το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς —που το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης επίσης υιοθετεί με κάποιες πιθανές τροποποιήσεις— το οποίο οδήγησε στην ανάδυση της οικονομίας ανάπτυξης.

Τρίτον, δεν γίνεται καμία αναφορά στην παράλληλη κοινωνική κρίση, σαν αποτέλεσμα της δημιουργίας μιας υπερτάξης και μιας υποτάξης, στην οποία οδήγησε η εξάπλωση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Ακόμη, η κοινωνική κρίση αναφέρεται σε αυτό το πρόταγμα μόνο στο βαθμό που συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη, μέσω του καταναλωτισμού.

Τέλος, η ίδια η οικολογική κρίση αναφέρεται ως ένα κοινό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η «ανθρωπότητα» εξαιτίας της υποβάθμισης του περιβάλλοντος, χωρίς να γίνεται καμία απολύτως νύξη στις διαφορετικές ταξικές επιπτώσεις αυτής της κρίσης, δηλαδή, στο γεγονός ότι τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της οικολογικής κρίσης πληρώνουν πρωταρχικά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που βλέπουν να απειλούνται οι ζωτικοί τους πόροι, αν όχι και η ίδια η ζωή τους, — είτε βρίσκονται στο Μπανγκλαντές, είτε στη Νέα Ορλεάνη — και πολύ λιγότερο οι ελίτ και οι μεσαίες τάξεις, οι οποίες έχουν στη διάθεσή τους διάφορους τρόπους για να ελαχιστοποιήσουν αυτές τις συνέπειες. Δεν πρέπει, λοιπόν, να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι υποστηρικτές του προτάγματος της απο-ανάπτυξης καταλήγουν να ενστερνίζονται μέτρα για την αποκλιμάκωση της οικονομίας τα οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, κυρίως θα επηρεάσουν αρνητικά τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα..

Με άλλα λόγια, το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης, σε αντίθεση με το πρόταγμα της ΠΔ, δεν είναι ένα οικουμενικό πρόταγμα για την απελευθέρωση του ανθρώπου, αλλά ένα μονοθεματικό πρόταγμα. Αυτό δεν προκαλεί έκπληξη, δεδομένης της δυσπιστίας με την οποία οι υποστηρικτές της απο-ανάπτυξης αντιμετωπίζουν τα οικουμενικά προτάγματα. Γράφει για παράδειγμα ο Latouche^[14]:

Τέλος, δεν εμπιστεύομαι κανένα οικουμενικό πρόταγμα, ακόμη κι αν αυτό είναι ριζοσπαστικό ή ανατρεπτικό: έχω την τάση να βλέπω μέσα σε αυτό ίχνη Δυτικού εθνοκεντρισμού. Διαφώνησα με τον Καστοριάδη γι' αυτό και διαβάζοντας τον Τάκη Φωτόπουλο οι αμφιβολίες μου ενισχύονται. Οπως έχει δείξει τέλεια ο Louis Dumont, το ολιστικό φαντασιακό των περισσότερων ανθρώπινων κοινωνιών, εάν δεν ικανοποιεί το αίτημα για τον οφειλόμενο

[14] S. Latouche «Μπορεί η Δημοκρατία να λύσει όλα τα προβλήματα;», ό.π.

σεβασμό στη ατομική βούληση και αξιοπρέπεια είναι βασικά άσχετο προς το δικό μας φαντασιακό της ισότητας.

Εντούτοις, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού^[15], η άποψη αυτή θεμελιώνεται στη μεταμοντέρνα αποστροφή προς κάθε είδους οικουμενικό πρόταγμα —την ίδια αποστροφή που έχει οδηγήσει στην εγκατάλειψη, από το μεγαλύτερο μέρος της Αριστεράς, οποιασδήποτε προβληματικής για μια ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή, και σε αυτό που σωστά ονόμαζε ο Καστοριάδης «γενικευμένο κομφορμισμό»^[16]. Αλλά, όπως το έθεσα στην κριτική μου κατά του μεταμοντερνισμού, «η μεταμοντέρνα έμφαση στον πλουραλισμό και στη “διαφορά”, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη απόρριψη κάθε ιδέας για την ανάπτυξη ενός οικουμενικού προτάγματος για την ανθρώπινη χειραφέτηση, στην πραγματικότητα, λειτουργεί σαν άλλοθι για την εγκατάλειψη της απελευθερωτικής ανάλυσης και πολιτικής και τη συμμόρφωση με το κατεστημένο και, αναπόφευκτα, καταλήγει σε μια ρεφορμιστική πολιτική (που δεν αμφισβητεί κατά οποιονδήποτε τρόπο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής “δημοκρατίας”)^[17]. Επιπλέον, νομίζω πως αποτελεί ισοπεδωτική γενίκευση το να ταυτίζει κανείς οποιοδήποτε οικουμενικό πρόταγμα που προέρχεται από τη Δύση με τον «Δυτικό εθνοκεντρισμό», μόνο και μόνο επειδή έχει τις καταβολές του στη Δύση, ακόμη κι αν αυτό το πρόταγμα είναι εδραιωμένο στο αίτημα για αυτονομία και ελευθερία —όπως το πρόταγμα της ΠΔ— σαν αυτά τα αιτήματα να μην είναι οικουμενικά αιτήματα της ανθρωπότητας, αλλά μόνο αιτήματα των Δυτικών!

Ωστόσο, εκτός από αυτή τη βασική διαφορά σχετικά με την φύση των προταγμάτων της απο-ανάπτυξης και της ΠΔ, υπάρχουν σημαντικές θεωρητικές και στρατηγικές διαφορές ανάμεσά τους, οι οποίες φυσικά δεν υποβαθμίζουν τις σημαντικές ομοιότητές τους σε σχέση με τον στόχο που μοιράζονται, αλλά και σε ό,τι αφορά τον κύριο σκοπό της οικονομικής δραστηριότητας γενικά και της παραγωγής ειδικότερα, μέσω της απομάκρυνσης από την σημερινή οικονομία και κοινωνία ανάπτυξης και, επίσης, αναφορικά με τα κοινά μέσα που χρησιμοποιούν για να πετύχουν αυτόν τον σκοπό, μέσω μιας ριζοσπαστικής διαδικασίας αποκέντρωσης και τοπικισμού.

[15] Βλ. Τ. Φωτόπουλος, «Επίλογος-Διάλογος», ό.π., υποσημείωση 10.

[16] Βλ. C. Castoriadis, “The retreat from Autonomy: Postmodernism as generalised conformism” στο *World in Fragments* (Stanford: Stanford University Press, 1997), σελ. 32-45.

[17] T. Fotopoulos, “The Myth of Postmodernity,” *Democracy & Nature*, Vol. 7, No. 1 (Μάρτιος 2001), σελ. 27-76. http://www.democracynature.org/dn/vol7/takis_postmodernism.htm

Το φαντασιακό της ανάπτυξης και οι δύο τύποι της οικονομίας ανάπτυξης

Όσον αφορά τις θεωρητικές διαφορές, από την οπτική της ΠΔ, η οικονομία ανάπτυξης δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της κυριαρχίας συγκεκριμένων φαντασιακών σημασιών (Καστοριάδης) ή αξιών (ρεφορμιστές οικολόγοι) αλλά το αποτέλεσμα της κοινωνικής πάλης από τη μία μεριά, και των τεχνολογικών (συμπεριλαμβανομένων των οργανωτικών) και κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων, από την άλλη. Με άλλα λόγια, η ανάδυση της οικονομίας και της κοινωνίας ανάπτυξης, για να μη μιλήσουμε για την άνοδο της ίδιας της αστικής κοινωνίας, δεν μπορεί απλώς να αναχθεί στην ανάδυση της ιδέας της Προόδου, στον Διαφωτισμό και στη συνακόλουθη άνοδο του φαντασιακού της ανάπτυξης. Στην πραγματικότητα, θα ήταν ακόμα λάθος και να υποθέσουμε, όπως κάνει ο Καστοριάδης^[18], ότι η νεωτερικότητα είναι το αποτέλεσμα δύο παράλληλων ρευμάτων:

*Πρέπει να εξετάσουμε την ανάδυση της αστικής τάξης, την εξάπλωση και την τελική νίκη της παράλληλα με την εμφάνιση, διάδοση και τελική νίκη μιας νέας «ιδέας», της ιδέας ότι η απεριόριστη ανάπτυξη της παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων είναι **πράγματι** ο κεντρικός στόχος της ανθρώπινης ύπαρξης. Τούτη η «ιδέα» είναι αυτό που ονομάζω **κοινωνική φαντασιακή σημασία**. Σε αυτήν αντιστοιχούν νέες συμπεριφορές, αξίες και νόρμες, ένας νέος κοινωνικός ορισμός της πραγματικότητας και του είναι, του τι μετράει και τι δεν μετράει (...) Το πάντρεμα —πιθανώς αιμομικτικό— των δύο αυτών ρευμάτων γεννά, με ποικίλους τρόπους, τον μοντέρνο κόσμο.*

Ωστόσο, τα δύο ρεύματα (η άνοδος της οικονομίας αγοράς / ανάπτυξης και της αστικής τάξης από την μία, και η ανάδυση της αναπτυξιακής ιδεολογίας από την άλλη) όχι μόνο δεν ήταν απλώς παράλληλα, αλλά ήταν αναπόσπαστα στοιχεία της ίδιας διαδικασίας, με την αναπτυξιακή ιδεολογία να παίζει το ρόλο της «αντικειμενικής» δικαίωσης των θεσμικών και ταξικών αλλαγών.

Όπως προσπάθησα να δείξω αλλού^[19], τόσο η καπιταλιστική όσο και η «σοσιαλιστική» οικονομία (δηλ. το Ανατολικό μπλοκ των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού») ήταν δύο τύποι της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή του συστήματος οικονομικής οργάνωσης που έχει κινητήρια δύναμη, είτε «αντι-

[18] C. Castoriadis, "Reflections on «Rationality» and «Development»", στο *Philosophy, Politics, Autonomy* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1991), σελ. 184.

[19] Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία: 10 Χρόνια Μετά* (Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος 2008), κεφ. 2, σε ηλεκτρονική μορφή από την προηγούμενη έκδοση του βιβλίου (Καστανιώτης), <http://www.inclusivedemocracy.org/fotopoulos/greek/grbookstid/ch2.htm> και στο *Η πολυδιάστατη κρίση και η Περιεκτική Δημοκρατία* (Αθήνα: Γόρδιος 2005), κεφ. 5.

κειμενικά» (όπως στην περίπτωση των οικονομιών της αγοράς) είτε εσκεμμένα (όπως στην περίπτωση των οικονομιών κεντρικού σχεδιασμού), τη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης. Εντούτοις, η άνοδος αυτών των οικονομιών ανάπτυξης δεν μπορεί να εξηγηθεί αποκλειστικά από «αντικειμενικούς» οικονομικούς και τεχνολογικούς παράγοντες (όπως κάνουν οι Μαρξιστές) αλλά ούτε μόνο από «υποκειμενικούς» παράγοντες, δηλαδή, τις φαντασιακές σημασίες και αντίστοιχες αξίες και ιδέες (όπως προσπάθησαν να κάνουν κάποιοι Πράσινοι). Αντίθετα, για να έχουμε μια πλήρη εξήγηση για την άνοδο της οικονομίας ανάπτυξης, θα πρέπει να αναφερθούμε στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στους «αντικειμενικούς» και τους «υποκειμενικούς» παράγοντες. Έτσι, οι αντικειμενικοί παράγοντες αναφέρονται στην δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος της οικονομίας της αγοράς, ενώ οι υποκειμενικοί παράγοντες αναφέρονται στον ρόλο της ιδεολογίας της ανάπτυξης. Αντίθετα λοιπόν με τους ισχυρισμούς των περισσοτέρων τάσεων μέσα στο Πράσινο κίνημα, η ιδεολογία της ανάπτυξης δεν είναι η αποκλειστική, ή ακόμα και η κύρια, αιτία της ανάδυσης της οικονομίας ανάπτυξης. Η αναπτυξιακή ιδεολογία απλώς χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει την οικονομία της αγοράς και την δυναμική της —η οποία οδήγησε αναπόφευκτα στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης. Κατά συνέπεια, το βασικό ζήτημα σήμερα δεν μπορεί να αναχθεί απλώς σε ένα θέμα αλλαγής των αξιών μας, όπως υποστηρίζουν αφελώς κάποιοι ριζοσπαστικοί Πράσινοι, ή ακόμη καταδίκης αυτής καθ' εαυτής της οικονομικής ανάπτυξης. Ούτε βέβαια είναι θέμα να... περιμένουμε την αλλαγή των φαντασιακών σημασιών της κοινωνίας γενικά, μέσω κάποιου είδους πολιτιστικής επανάστασης, όπως υποστηρίζουν οι Καστοριαδικοί και αντίστοιχα οι οπαδοί της απο-ανάπτυξης. Το κρίσιμο ζήτημα σήμερα είναι το πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε μια νέα κοινωνία όπου η θεσμοποιημένη κυριαρχία ανθρώπου πάνω σε άνθρωπο και η συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχίας πάνω στη φύση αποκλείονται. Η αναζήτηση για ένα τέτοιο σύστημα θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι δεν είναι μόνο η αναπτυξιακή ιδεολογία που πρέπει να εγκαταλειφθεί, αλλά η ίδια η οικονομία της αγοράς.

Επιπλέον, οι αντικειμενικοί και οι υποκειμενικοί παράγοντες δεν συνέβαλλαν ισότιμα στην ανάδυση των δύο τύπων οικονομίας ανάπτυξης. Οι αντικειμενικοί παράγοντες ήταν ιδιαίτερος σημαντικοί σε ότι αφορά την άνοδο και αναπαραγωγή της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, αλλά δεν έπαιξαν κάποιο σημαντικό ρόλο στην ανάδυση της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης —παρόλο που ήταν σημαντικοί σε σχέση με την αναπαραγωγή της. Αντιστρόφως, οι υποκειμενικοί παράγοντες, οι «αξίες» της ανάπτυξης, απλά επιτέλεσαν έναν ιδεολογικό ρόλο αναφορικά με την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης, ενώ διαδραμάτισαν ζωτικό ρόλο σε ό,τι αφορά την άνοδο και αναπαραγωγή της «σοσιαλιστικής» οικονομίας ανάπτυξης, δεδομένης της (από τον καιρό του Διαφωτισμού) ταύτισης της Προόδου με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και της επιρροής που άσκησαν οι ιδέες του Δια-

φωτισμού στο ανερχόμενο σοσιαλιστικό κίνημα.

Ετσι, η αγοραιοποίηση και η ανάπτυξη, τροφοδοτούμενες από τον ανταγωνισμό, αποτέλεσαν ιστορικά τις δύο θεμελιώδεις συνιστώσες του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Η αγοραιοποίηση ήταν ανέκαθεν το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς να ελαχιστοποιήσουν τους κοινωνικούς ελέγχους πάνω στις αγορές, ενώ η οικονομική ανάπτυξη υπήρξε το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας, η οποία, στο μικρο-οικονομικό επίπεδο, ενέχει το κινήρι της κερδοφορίας μέσω της συνεχούς βελτίωσης της αποτελεσματικότητας. Τόσο η αγοραιοποίηση όσο και η ανάπτυξη δεν ήταν το αποτέλεσμα κάποιων αλλαγών σε «φαντασιακές σημασίες», ή αξίες, αλλά ήταν αντίθετα η αναπόφευκτη έκβαση του γεγονότος ότι η έλευση της εκβιομηχάνισης (μηχανοποιημένης παραγωγής) έλαβε χώρα υπό συνθήκες ατομικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, όπως μπορεί να δειχτεί τόσο από την ορθόδοξη όσο και τη Μαρξιστική οικονομική θεωρία, η μεγιστοποίηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας εξαρτάται αποφασιστικά από τον περαιτέρω καταμερισμό εργασίας, την περαιτέρω εξειδίκευση και την επέκταση του μεγέθους της αγοράς. Αυτός είναι ο λόγος που η μοντέρνα τεχνολογία ήταν πάντοτε σχεδιασμένη να μεγιστοποιεί την οικονομική αποτελεσματικότητα, κάτι που συνεπάγεται την περαιτέρω επέκταση του καταμερισμού εργασίας και του βαθμού εξειδίκευσης, άσχετα από τις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

Επομένως, η οικονομική ανάπτυξη, η επέκταση του καταμερισμού εργασίας και η εκμετάλλευση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων συνεπάγονται μια απομάκρυνση από την αρχή της αυτοδυναμίας. Αλλά αυτή η απομάκρυνση έχει σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό επίπεδο (ανεργία, φτώχεια, οικονομικές κρίσεις στην οικονομία της αγοράς και οικονομικός ανορθολογισμός στον σοσιαλισμό), στο πολιτιστικό επίπεδο (αποσύνθεση των κοινωνικών δεσμών και αξιών), στο γενικό κοινωνικό επίπεδο (δραστική περιστολή της ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας) και, όπως θα δούμε, στο οικολογικό επίπεδο. Η αναπόφευκτη συνέπεια της επιδίωξης του κέρδους, μέσω της μεγιστοποίησης της αποτελεσματικότητας και του μεγέθους της αγοράς, είναι η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομική διαδικασία. Μια παρόμοια συγκέντρωση συνέβη και στην σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης. Ετσι, η διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους οικονομίας ανάπτυξης σε σχέση με την τάση για συγκέντρωση, ανάγεται απλώς στο ποιος κατέχει τα μέσα παραγωγής και πως αυτά κατανέμονται στις διάφορες χρήσεις.

Εντούτοις, είναι αναγκαίο να κάνουμε την παραπάνω διάκριση, γιατί παρόλο που η ιδιοκτησία —και ιδιαίτερα ο έλεγχος των μέσων παραγωγής— ήταν μόνο τυπικά κοινωνική στην «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης, το γεγονός ότι η κατανομή των οικονομικών πόρων γινόταν κυρίως μέσω του

μηχανισμού του κεντρικού πλάνου, αντί του μηχανισμού των τιμών, συνιστά μια σημαντική ποιοτική διαφορά. Έτσι, ενώ στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης (και στην «σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς» π.χ. Κίνα σήμερα) ο στόχος για οικονομική ανάπτυξη, καθώς και οι ενδιάμεσοι στόχοι (αποτελεσματικότητα, ανταγωνιστικότητα), απορρέουν «εγγενώς» από τη λογική και τη δυναμική του ίδιου του συστήματος, στη σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης οι ίδιοι στόχοι επιβάλλονται «έξωθεν», από τις πολιτικές αποφάσεις της κομματικής γραφειοκρατίας που ελέγχει τον μηχανισμό του σχεδιασμού. Με άλλα λόγια, είναι νοητό ότι μια οικονομία σχεδιασμού μπορεί να επιδιώξει διαφορετικούς στόχους από αυτούς που υιοθετεί μια οικονομία της αγοράς. Όμως, παρόλο που ένας βαθμός ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων θα είναι πάντοτε απαραίτητος, προκειμένου να ικανοποιούνται τουλάχιστον οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών, αυτό δεν συνεπάγεται έναν αγώνα για μεγιστοποίηση της ανάπτυξης, σε ανταγωνισμό με την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς («να φτάσουμε και να ξεπεράσουμε την Αμερική» ήταν το Σοβιετικό σλόγκαν) και όλα όσα αυτός ο αγώνας συνεπάγεται αναφορικά με την ανάγκη βελτίωσης της αποτελεσματικότητας. Έτσι, ενώ στην καπιταλιστική περίπτωση, η οικονομία ανάπτυξης είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς στο μικρο-οικονομικό επίπεδο, στη σοσιαλιστική περίπτωση, είναι απλά ο επιλεγμένος στόχος στο μακρο-οικονομικό επίπεδο.

Όμως, γιατί δύο διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά συστήματα μοιράζονταν την ίδια αναπτυξιακή ιδεολογία; Όπως έχω επιχειρήσει να δείξω αλλού^[20], η πρώτη συνιστώσα του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, η διαδικασία αγοραιοποίησης, δίχασε τη διανόηση (ιντελιγκέντσια) της βιομηχανικής περιόδου και οδήγησε στα δύο κύρια θεωρητικά και πολιτικά κινήματα της νεωτερικότητας: τον φιλελευθερισμό και τον σοσιαλισμό. Όμως, παρόμοιος διχασμός δεν προέκυψε αναφορικά με την δεύτερη συνιστώσα, δηλαδή, την οικονομική ανάπτυξη. Η οικονομική ανάπτυξη έγινε κεντρικό στοιχείο του κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος (δηλαδή, του συστήματος πεπειθήσεων, ιδεών και των αντίστοιχων αξιών, που είναι συμβατό με τους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς θεσμούς) τόσο στην καπιταλιστική όσο και στην σοσιαλιστική εκδοχή της οικονομίας ανάπτυξης. Έτσι, η οικονομική ανάπτυξη έγινε στόχος φιλελευθέρων και σοσιαλιστών, παρόλο που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μόνο με την οικονομία της αγοράς και παρά την δέσμευση των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» να αντικαταστήσουν την οικονομία της αγοράς με τον κεντρικό σχεδιασμό.

Παρά το γεγονός, επομένως, ότι ο φιλελευθερισμός υπήρξε η κυρίαρχη

[20] Τ. Φωτόπουλος *Περιοδική Δημοκρατία: 10 Χρόνια Μετά*, ό.π., κεφ. 1, σε ηλεκτρονική μορφή από την προηγούμενη έκδοση του βιβλίου (Καστανιώτης) <http://www.includedemocracy.org/fotopoulos/greek/grbookstid/ch1.htm>

ιδεολογία στην Δύση και ο σοσιαλισμός στην Ανατολή, τόσο η οικονομία της αγοράς στην πρώτη περίπτωση, όσο και η οικονομία σχεδιασμού στην δεύτερη, μοιράστηκαν την ίδια αναπτυξιακή ιδεολογία η οποία έχει εδραιωθεί για πάνω από 200 χρόνια, ως συνέπεια της βιομηχανικής επανάστασης και της δυναμικής «ανάπτυξη-ή-θάνατος» που έθεσε σε κίνηση η οικονομία της αγοράς. Ήταν λοιπόν η στροφή από τις αγορές στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, που σηματοδότησε την μετακίνηση προς νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης οι οποίες ενσάρκωναν ένα νέο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα—που θεμελιωνόταν στη χωρίς όρια εξάπλωση της «ορθολογικής κυριαρχίας» που ταυτίζει την Πρόοδο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την ιδέα της κυριαρχησης πάνω στη Φύση— και όχι το αντίστροφο, όπως υπονοούν κάποιοι Πράσινοι, συχνά επηρεασμένοι από την αφηρημένη θέση του Καστοριάδη σχετικά με τις δύο «παράλληλες» διαδικασίες που είδαμε πιο πάνω.

Τόσο για τους φιλελεύθερους όσο και για τους σοσιαλιστές, από τον Ανταμ Σμιθ μέχρι τον Καρλ Μαρξ, το θεμελιώδες πρόβλημα ήταν πώς θα μπορούσε η ανθρωπότητα, με την βοήθεια της επιστήμης και των τεχνολογικών εφαρμογών της, να μεγιστοποιήσει την οικονομική ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ ήταν ακόμη πιο emphatic σε ότι αφορά την σημασία της ταχείας οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι, η αναπτυξιακή ιδεολογία έπαιξε συμπληρωματικό ρόλο σε σχέση με τη φιλελεύθερη ιδεολογία της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, και τη σοσιαλιστική ιδεολογία της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης. Με αυτήν την έννοια, η αναπτυξιακή ιδεολογία αποτέλεσε το απώτατο ιδεολογικό θεμέλιο τόσο για την καπιταλιστική, όσο και για τη σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης, παρά τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους είναι διαρθρωμένες οι ιεραρχικές δομές συγκέντρωσης δύναμης στους δύο τύπους οικονομίας ανάπτυξης. Με αυτήν την έννοια, η αναπτυξιακή ιδεολογία λειτούργησε ως η «ιδεολογία σε τελική ανάλυση», αφού καθόρισε ποια ιδεολογία θα επικρατούσε στο τέλος. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι η οικονομική αποτυχία της σοσιαλιστικής οικονομίας ανάπτυξης (δηλαδή, η αποτυχία να δημιουργήσει μια καταναλωτική κοινωνία Δυτικού τύπου) ήταν ο βασικός λόγος που οδήγησε στην κατάρρευση αυτού του τύπου οικονομίας ανάπτυξης και στην παρούσα οικουμενική επικράτηση της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης και της αντίστοιχης ιδεολογίας της (φιλελευθερισμός/νεοφιλελευθερισμός).

Αυτή η κοινή αναπτυξιακή ιδεολογία μπορεί επίσης να δώσει ικανοποιητική εξήγηση για το γεγονός ότι και οι δύο τύποι οικονομίας ανάπτυξης παρουσιάζουν παρόμοια υποβάθμιση του περιβάλλοντος—για την ακρίβεια, η υποβάθμιση στις χώρες του «υπαρκτού» σοσιαλισμού ήταν ακόμη μεγαλύτερη εξαιτίας των λιγότερο αποτελεσματικών τεχνολογιών που χρησιμοποιήθηκαν στις οικονομίες αυτές, και του γεγονότος ότι οι συνέπειες της μόλυνσης ήταν ακόμη εντονότερες λόγω της διάρθρωσης των τιμών τους,

όπου η φθηνή ενέργεια και η χαμηλή τιμή των πρώτων υλών (προφανώς για λόγους κοινωνικής πολιτικής) οδήγησαν στην υπερβολική χρήση τους. Έτσι, όπως η σημερινή συγκέντρωση δύναμης δεν μπορεί απλώς να αναχθεί στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπως ισχυρίζονται οι Μαρξιστές, παρόμοια, η οικολογική κρίση δεν μπορεί απλώς να αναχθεί στις καπιταλιστικές σχέσεις και συνθήκες παραγωγής, όπως διατείνονται οι οικο-Μαρξιστές^[21]. Είναι, άλλωστε φανερό ότι μια ανάλυση της οικολογικής κρίσης, με βάση τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, δεν μπορεί να εξηγήσει την παρουσία μιας ακόμη πιο σοβαρής οικολογικής κρίσης στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», παρά την απουσία καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, με την έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Έτσι, όπως θα ήταν λάθος να αποδοθεί η οικολογική κρίση απλά και μόνο στην αναπτυξιακή ιδεολογία, όπως κάνουν οι περιβαλλοντιστές και κάποιοι «realos» μέσα στο Πράσινο κίνημα, παραβλέποντας το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και τις συνακόλουθες εξουσιαστικές σχέσεις, θα ήταν εξίσου λάθος να καταλογίσουμε την κρίση κυρίως στις καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής, όπως προσπαθούν να κάνουν οι οικο-Μαρξιστές, παραβλέποντας τη σημασία της αναπτυξιακής ιδεολογίας στη θεωρία και τη πρακτική του σοσιαλιστικού κρατισμού.

Στη πραγματικότητα, για να δώσουμε μια ικανοποιητική ερμηνεία της οικολογικής κρίσης, δεν θα πρέπει να αναφερθούμε απλώς στην αλληλεπίδραση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με τις συνθήκες παραγωγής (όπως κάνουν οι οικο-Μαρξιστές), αλλά στην αλληλεπίδραση μεταξύ ιδεολογίας και εξουσιαστικών σχέσεων, που απορρέουν από τη συγκέντρωση δύναμης μέσα στο θεσμικό πλαίσιο μιας ιεραρχικής κοινωνίας. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να τονιστεί ότι παρόλο που η ιδέα της κυριαρχίας πάνω στη φύση είναι το ίδιο παλιά με την κοινωνική κυριαρχία μέσα σε μια ιεραρχική κοινωνία, η πρώτη ιστορική απόπειρα μαζικής κυριαρχίας πάνω στη φύση εμφανίστηκε με την ανάδυση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και την συνακόλουθη εξέλιξη της οικονομίας ανάπτυξης. Για να εξηγήσουμε, επομένως, την σημερινή οικολογική κρίση θα πρέπει να ξεκινήσουμε με τους ιστορικούς παράγοντες που οδήγησαν στην ανάδυση της ιεραρχικής κοινωνίας εν γένει, και να συνεχίσουμε με μια εξέταση της σύγχρονης μορφής που έχει πάρει η ιεραρχική κοινωνία, στην οποία η ελίτ αντλεί τη δύναμή της από τη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η αναπτυξιακή ιδεολογία υποστούλωσε τόσο τη φιλελεύθερη όσο και τη σοσιαλιστική ιδεολογία, δεν θα έπρεπε να αγνοήσουμε την εγγενή σχέση που υπάρχει μεταξύ μέσων και σκοπών. Έτσι, παρά το γεγονός ότι και οι δύο τύποι οικονομίας ανάπτυξης αποσκοπούσαν στον

[21] James O'Connor, "Capitalism, Nature, Socialism", *Society and Nature*, Vol. 1, No. 2 (1992), σελ. 174-202.

ίδιο στόχο (τη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης), η διαφορά στα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν είναι πολύ σημαντική. Ο σχεδιασμός είναι ένα μέσο πρωταρχικά συνεπές με ένα σύστημα κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, ενώ η αγορά είναι πρωταρχικά συνεπής με την ατομική ιδιοκτησία. Μολονότι, επομένως, διάφοροι συνδυασμοί σχεδιασμού / αγοράς και κοινωνικής / ατομικής ιδιοκτησίας των πλουτοπαραγωγικών πόρων έχουν προταθεί και υλοποιηθεί στο παρελθόν, παραμένει αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι είναι ο συνδυασμός του σχεδιασμού (ίσως μαζί με μορφές τεχνητών «αγορών» όπως αυτές που προτείνονται στο οικονομικό μοντέλο της ΠΔ) με μορφές κοινωνικής ιδιοκτησίας, που μπορεί να εξασφαλίσει την ικανοποίηση των αναγκών όλων των πολιτών. Ετσι λοιπόν, οποιοσδήποτε συνδυασμός πραγματικών αγορών και ατομικής ιδιοκτησίας των πλουτοπαραγωγικών πηγών (όπως στις οικονομίες της αγοράς) είναι βέβαιο ότι θα καταλήξει σε μια πολύ άνιση κατανομή των ευεργετημάτων της οικονομικής ανάπτυξης που δεν καλύπτει τις ανάγκες όλων των πολιτών. Στην πραγματικότητα, ακόμη κι ένας συνδυασμός κοινωνικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής με πραγματικές αγορές είναι βέβαιο ότι θα οδηγήσει πάλι (λόγω της δυναμικής του ίδιου του μηχανισμού της αγοράς) σε σημαντική ανισότητα και ανισομέρεια, όπως συμβαίνει σήμερα με τις «σοσιαλιστικές» οικονομίες της αγοράς και ειδικότερα το «οικονομικό θαύμα» της Κίνας, η οποία είναι διαβόητη για τους «απίστευτους» ρυθμούς ανάπτυξης και την παράλληλη πελώρια και διευρυνόμενη ανισότητα, καθώς και για τη σοβαρή ζημιά που έχει προκαλέσει στο περιβάλλον!

Ομως, πέρα από αυτή τη βασική διαφορά, οι δύο τύποι οικονομίας ανάπτυξης μοιράζονται πολλά κοινά χαρακτηριστικά και, πιο συγκεκριμένα, δύο πολύ σημαντικά: τη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης και την οικολογική καταστροφή. Αυτά τα χαρακτηριστικά, με τη σειρά τους, απορρέουν από το γεγονός ότι και οι δύο εκδοχές υιοθετούν από κοινού τον ενδιάμεσο στόχο της αποτελεσματικότητας. Η αποτελεσματικότητα και στα δύο συστήματα ορίζεται στην βάση στενών τεχνο-οικονομικών κριτηρίων ελαχιστοποίησης των εισροών / μεγιστοποίησης των εκροών και όχι στη βάση του βαθμού ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών, που υποτίθεται πως είναι ο στόχος ενός οικονομικού συστήματος^[22]. Συνεπώς, παρόλο που η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στη σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης ήταν κυρίως το

[22] Η οικονομική αποτελεσματικότητα ορίζεται συνήθως με όρους τεχνικής αποτελεσματικότητας (ελαχιστοποίηση των εισροών ή μεγιστοποίηση του προϊόντος για κάθε δοσμένο συνδυασμό εισροών), παραγωγικής αποτελεσματικότητας (που συνεπάγεται ότι καμιά ανακατανομή των πόρων δεν θα μπορούσε να αυξήσει το προϊόν) και ανταλλακτικής αποτελεσματικότητας (που συνεπάγεται ότι καμιά περαιτέρω ανταλλαγή δεν θα μπορούσε να βελτιώσει την ευημερία του καταναλωτή). Εντούτοις, αυτός ο δήθεν «ουδέτερος» ορισμός της αποτελεσματικότητας αποκλείει εγγενώς τα θέματα διανομής των αγαθών έτσι ώστε να είναι απόλυτα δυνατό μια συγκεκριμένη κατανομή των πόρων να είναι «αποτελεσματική» και ταυτόχρονα να μην είναι σε θέση να ικανοποιεί επαρκώς (ή και καθόλου) τις ανάγκες, ακόμη και τις βασικές, πολλών πολιτών.

αποτέλεσμα της συγκέντρωσης πολιτικής δύναμης στα χέρια της κομματικής ελίτ, και όχι το αποτέλεσμα της «αυτόματης» λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, εντούτοις, ο στόχος της μεγιστοποίησης της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας που υιοθετήθηκε υπαγόρευε την ανάγκη χρήσης των ίδιων μεθόδων παραγωγής τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Επίσης, δεδομένου ότι η έννοια της οικονομικής αποτελεσματικότητας, που μοιράζονται και τα δύο συστήματα, δεν λαμβάνει υπόψη τις «εξωτερικότητες» της οικονομικής διαδικασίας και ειδικότερα τις αρνητικές συνέπειες που έχει η οικονομική ανάπτυξη για το περιβάλλον, το αποτέλεσμα είναι η σημερινή εκτεταμένη περιβαλλοντική καταστροφή σε όλον τον πλανήτη.

Είναι η απο-ανάπτυξη ζήτημα ιδεολογίας και αξιών;

Η αναπαραγωγή της σύγχρονης ιεραρχικής κοινωνίας θεμελιώνεται στη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης. Η διαπίστωση αυτή επαληθεύεται σε τρία πεδία: την παραγωγή, την κατανάλωση και τη συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου.

Σε ό,τι αφορά την παραγωγή, δείξαμε παραπάνω γιατί η δυναμική της οικονομίας της αγοράς οδηγεί σε μια διαρκή διεύρυνση της παραγωγής που αποβλέπει στη μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας και του κέρδους. Γι' αυτό το λόγο, το να μιλά κανείς για μια μη-αναπτυξιακή οικονομία της αγοράς συνιστά σχήμα οξύμωρο. Όχι μόνο γιατί οι σημερινοί πρωταγωνιστές στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, οι Πολυεθνικές Εταιρείες δεν θα δεχθούν ποτέ στην πράξη την αποκλιμάκωση της οικονομίας και απλώς --σε περίπτωση που μερικές χώρες του Βορρά δοκίμαζαν να υιοθετήσουν μια πολιτική απο-ανάπτυξης-- θα επέλεγαν να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές, αλλά επίσης, γιατί το σύστημα της οικονομίας της αγοράς είναι απλώς ασύμβατο με τη μηδενική οικονομική ανάπτυξη. Ακόμη και αν υποθέσουμε το υπέρτατο σενάριο επιστημονικής φαντασίας όπου, με κάποιο τρόπο, μια οικονομία απο-ανάπτυξης επιβαλλόταν σε πλανητικό επίπεδο, η κατάληξη πιθανότατα θα ήταν μια πολύ χειρότερη Υφεση από την Μεγάλη Υφεση της προπολεμικής περιόδου, με το συνακόλουθο κοινωνικό χάος να οδηγήσει πιθανότατα σε διάφορες μορφές οικο-φασισμού. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι μια κοινωνία απο-ανάπτυξης δεν είναι δυνατή. Απλά σημαίνει ότι μια κοινωνία απο-ανάπτυξης δεν μπορεί να βασιστεί στο σύστημα της αγοράς, αφού η οικονομική ανάπτυξη είναι η ίδια η μηχανή που ενεργοποιεί το σύστημα αυτό.

Από την πλευρά της κατανάλωσης, είναι ευρέως γνωστό ότι οι περισσότεροι άνθρωποι υιοθετούν την οικονομία της αγοράς / οικονομία ανάπτυξης ακριβώς για χάρη του γόνου της: της καταναλωτικής κοινωνίας. Στις μέρες μας, οι μεσαίες τάξεις στον Βορρά δουλεύουν σε συνθήκες όχι πολύ διαφορετικές από αυτές του 19^{ου} αιώνα, αναφορικά με τις πραγματικές (όχι τις τυπι-

κές) ώρες εργασίας τους, και σε ακόμη χειρότερες συνθήκες σε ό,τι αφορά το άγχος που υφίστανται, για να μπορούν ν'«απολαμβάνουν» τα ευεργετήματα του καταναλωτισμού —ο μόνος λόγος για τον οποίο υπομένουν μια βαρετή και αγχωτική δουλειά, που για πολλούς δίνει το μοναδικό νόημα στη ζωή τους. Από την άλλη, οι κατώτερες κοινωνικές ομάδες υπομένουν παρόμοιες, αν όχι χειρότερες, συνθήκες εργασίας, όχι μόνο για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες τους, αλλά επίσης για να απολαύσουν —συνήθως μέσα από τον συνεχή δανεισμό— όσα το δυνατόν περισσότερα οφέλη της καταναλωτικής κοινωνίας, μιμούμενοι τον τρόπο ζωής που προωθούν τα ΜΜΕ. Ακόμη χειρότερη είναι η θέση των ανθρώπων στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού» και στις Κίνα, Ινδία, κλπ., οι οποίοι ή μεταναστεύουν στον Βορρά και δουλεύουν υπό συνθήκες δουλείας παρακινούμενοι από το ίδιο καταναλωτικό «όνειρο», ή απλώς υφίστανται τις ίδιες συνθήκες στη χώρα τους, πάντα ωθούμενοι από τον ίδιο στόχο. Είναι λοιπόν προφανές ότι μια κοινωνία και οικονομία απο-ανάπτυξης βασισμένη στην αγορά δεν είναι εφικτή, όχι μόνο γιατί η απο-ανάπτυξη της στερεί την βασική δυναμική της ως προς την παραγωγή, αλλά, επίσης, γιατί της αποστερεί τη δικαιολόγησή της στα μάτια των πολιτών, οι οποίοι, σήμερα έχουν μετατραπεί σε καταναλωτές.

Τέλος, αναφορικά με τη συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου, αυτή συνιστά τη θεμελιώδη αντίφαση της οικονομίας ανάπτυξης. Κι αυτό, όχι γιατί η αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης έχει σοβαρές περιβαλλοντολογικές επιπτώσεις, όπως υποστηρίζεται συνήθως, αλλά γιατί η αναγκαία συνθήκη για την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης είναι η συγκέντρωση των ευεργετημάτων της σε ένα μικρό τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού, δηλαδή η πελώρια ανισότητα στην κατανομή του παγκόσμιου εισοδήματος. Και αυτό, τόσο γιατί είναι **φύσει** αδύνατον τα σπάταλα καταναλωτικά πρότυπα, που απολαμβάνουν σήμερα οι κοινωνίες των «δύο τρίτων» στο Βορρά και οι ελίτ στο Νότο, να καθολικευθούν και να απολαμβάνονται από τον πληθυσμό όλου του κόσμου, όσο και γιατί μια καθολικευμένη οικονομία ανάπτυξης δεν είναι βιώσιμη **περιβαλλοντικά**, με δεδομένο το σημερινό επίπεδο τεχνολογικής γνώσης και το κόστος των «φιλικών προς το περιβάλλον» τεχνολογιών. Γι' αυτό, η συγκέντρωση του εισοδήματος και του πλούτου και η οικολογική αποσύνθεση δεν αποτελούν απλώς **συνέπειες** της εγκαθίδρυσης της οικονομίας ανάπτυξης, αλλά και συνιστούν θεμελιώδεις **προϋποθέσεις** για την αναπαραγωγή της. Σε αντίθεση επομένως, με τις προσεγγίσεις της ρεφορμιστικής Αριστεράς, η οικονομία ανάπτυξης στο Βορρά όχι μόνο δεν απειλείται από την αυξανόμενη ανισότητα της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, αλλά αντίθετα, εξαρτάται από αυτήν. Ετσι, όπως η παραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης δεν είναι δυνατή χωρίς τη λεηλασία της φύσης, το ίδιο και η φυσική αναπαραγωγή της είναι επίσης αδύνατη χωρίς την περαιτέρω συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης.

Είναι, επομένως, φανερό, ότι η σημερινή συγκέντρωση οικονομικής, πολι-

τικής και κοινωνικής δύναμης στα χέρια των ελίτ που ελέγχουν την οικονομία ανάπτυξης δεν είναι απλώς ένα πολιτιστικό φαινόμενο συναφές με τις αξίες που καθιέρωσε η βιομηχανική επανάσταση, όπως αφελώς πιστεύουν κάποια σημαντικά ρεύματα μέσα στο οικολογικό κίνημα. Η επίτευξη της οικολογικής ισορροπίας δεν είναι μόνο ζήτημα αλλαγών στο σύστημα αξιών (εγκατάλειψη της αναπτυξιακής λογικής, του καταναλωτισμού, κλπ.), οι οποίες στη συνέχεια θα μας οδηγούσαν σε έναν τρόπο ζωής φιλικό προς το περιβάλλον. Στην πραγματικότητα, η συγκέντρωση δύναμης αποτελεί το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας που ξεκίνησε με την εγκαθίδρυση ιεραρχικών κοινωνικών δομών και της συνακόλουθης ιδεολογίας της κυριαρχίας ανθρώπου πάνω σε άνθρωπο και τη φύση, και κορυφώθηκε με την εξέλιξη της οικονομίας της αγοράς και του υποπροϊόντος της, της οικονομίας ανάπτυξης, τους τελευταίους δύο αιώνες.

Η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης και η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Αυτό σημαίνει πως ούτε η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης, ούτε οι οικολογικές επιπτώσεις της οικονομίας ανάπτυξης μπορούν να αποφευχθούν μέσα στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Ομως, η αύξηση στη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης οδηγεί πολλούς ανθρώπους στη συνειδητοποίηση ότι η Πρόοδος, με την έννοια των βελτιώσεων στην ευημερία μέσω της οικονομικής ανάπτυξης, έχει έναν αναγκαστικά **μη-οικουμενικό** χαρακτήρα. Επομένως, η ώρα της αλήθειας για το σημερινό κοινωνικό σύστημα θα έλθει όταν θα γίνει καθολικά αποδεκτό πως η ίδια η ύπαρξη των σημερινών σπάταλων καταναλωτικών προτύπων βασίζεται στο γεγονός ότι μόνο μια μικρή μερίδα του παγκόσμιου πληθυσμού μπορεί να τα απολαμβάνει, στο παρόν ή στο μέλλον.

Συμπερασματικά, παρόλο που η οικονομική ανάπτυξη έχει σαφώς παίξει έναν σημαντικό ιδεολογικό ρόλο τόσο στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» (ως μέρος της σοσιαλιστικής ιδεολογίας) όσο και στον υπαρκτό καπιταλισμό (ως μέρος της φιλελεύθερης ιδεολογίας), εντούτοις, στον τελευταίο η οικονομική ανάπτυξη είναι επίσης ένα αναπόσπαστο στοιχείο της δυναμικής του και των στόχων του για κερδοφορία και αποτελεσματικότητα. Ομως, εάν η ανάπτυξη ιδωθεί όχι μόνο σαν φαντασική σημασία, ιδεολογία, ή αξία, αλλά και σαν ένα δομικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς, αυτό έχει σοβαρές επιπτώσεις τόσο στο θεωρητικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο στρατηγικής.

Στο θεωρητικό επίπεδο, όπως είδαμε παραπάνω, το ζήτημα εάν η αποανάπτυξη είναι συμβατή με μια οικονομία της αγοράς δεν αποτελεί δόγμα. Είναι απλά θέμα Ιστορίας και μελέτης της δυναμικής του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Το ερώτημα είναι: έχει υπάρξει ποτέ ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς, (με την έννοια που προσέδιδε σ' αυτό ο Polanyi), η δυναμική του οποίου δεν οδήγησε σε μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης

—αποκλείοντας τις περιόδους ανεπιθύμητων οικονομικών κρίσεων— ανεξάρτητα από το αν επρόκειτο για μια καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, ή ακόμη και για μια «σοσιαλιστική», όπως η σημερινή Κίνα, όπου οι κρατικές επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να ανταγωνίζονται τις ιδιωτικές; Εάν η απάντηση είναι αρνητική —όπως θα έπρεπε να είναι— τότε αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι η απο-ανάπτυξη δεν μπορεί να ερμηνευτεί απλώς ως ένα ζήτημα αλλαγής αξιών και φαντασιακών σημασιών, ή «εγκατάλειψης ενός συστήματος πίστης, μιας θρησκείας»^[23], και ότι είναι μη-πραγματοποιήσιμη μέσα σε ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς. Αντίθετα, η απο-ανάπτυξη είναι απολύτως συμβατή με ένα νέο είδος κοινωνίας και οικονομίας πέρα από τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Στο επίπεδο της στρατηγικής, όπως θα δούμε παρακάτω, η οικονομία ανάπτυξης δεν θα μπορούσε να ξεπεραστεί μέσα από ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, όπως αυτές που προτείνει το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης, ή ακόμη και μέσα από μια ριζοσπαστική διαδικασία αποκέντρωσης εντός του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς, ανεξάρτητα αν αυτή η αποκέντρωση πραγματοποιείται μέσω οικο-χωριών ή αστικών χωριών και άλλων, παρόμοιων θεσμών.

Θα μπορούσαμε να ξεπεράσουμε την οικονομία ανάπτυξης μέσω μεταρρυθμίσεων;

Κανείς φυσικά δεν θα μπορούσε να πάρει στα σοβαρά τις «μεταρρυθμίσεις» που προτείνουν οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ στις πολυτελείς ετήσιες συναντήσεις τους στο Νταβός. Ο λόγος είναι ότι οι μεταρρυθμίσεις αυτές παίρνουν ως δεδομένη όχι μόνο την αιτία για την σημερινή οικολογική κρίση, δηλαδή, την οικονομία ανάπτυξης και το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, αλλά και τα προνόμια που τους παρέχει το ίδιο σύστημα. Το ρητό τους, που εύστοχα συνοψίστηκε από τον Utz Claassen, ο οποίος διευθύνει την Γερμανική Εταιρεία Ενέργειας Energy Baden-Württemberg, ήταν πως «μόνο αν οι κυβερνήσεις θέσουν κανονισμούς και σαφείς στόχους, αλλά αφήσουν τις αγορές να καθορίσουν τις τιμές και να καταλείμουν τους πόρους, θα μπορέσει ο κόσμος να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή»^[24]. Και φυσικά —σύμφωνα με τη λογική των ελίτ— όχι μόνο τα νέα μέτρα δεν θα πρέπει να θίξουν τα προνόμια τους, αλλά αν είναι δυνατό, θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν ως μέσον για την περαιτέρω επέκτασή τους. Όπως το έθεσε ο Daniel Esty, διευθυντής του Κέντρου για την Περιβαλλοντική Νομοθεσία και Πολιτική του Παν/μιου Γέιλ, σε Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ στο Νταβός, «καλύτερες ρυθμίσεις,

[23] S. Latouche, "Why Less Should Be So Much More: Degrowth Economics", ό.π.

[24] Tim Weber "Has Big Business gone green at last?" BBC News website (27/1/2007). <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/6302019.stm>

καλύτερες αγορές και καλύτερη τεχνολογία —όλα αυτά πρέπει να συνδυαστούν για να εξασφαλιστεί ότι οι πόροι χρησιμοποιούνται και αξιοποιούνται με σωστό τρόπο (...) υπάρχει λόγος που η General Electric ποντάει το μέλλον της εταιρείας στην παραδοχή ότι οι περιβαλλοντικές ευκαιρίες θα δημιουργήσουν μια αγορά δισεκατομμυρίων δολαρίων»^[25].

Ομως, πώς θα μπορούσε να σχολιάσει κανείς τις πραγματικά ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις που προτείνει το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης, σαν βήμα προς μια οικονομία απο-ανάπτυξης; Η συλλογιστική πίσω από τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις, όπως διατυπώθηκε επιδέξια από τον Latouche^[26], είναι η ακόλουθη:

Η απολύτως απαραίτητη αλλαγή δεν είναι βέβαια μια από εκείνες που θα μπορούσαν να επέλθουν απλώς μέσα από τις εκλογές που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια νέα κυβέρνηση ή θα αναδείκνυε μια καινούρια πλειοψηφία. Αυτό που χρειάζεται είναι πολύ πιο ριζοσπαστικό: μια πολιτιστική επανάσταση, τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγότερο. Θα πρέπει όμως να ξεκαθαρίσουμε εξ αρχής ότι για εμάς, όπως και για τον Καστοριάδη, «Επανάσταση δεν σημαίνει ούτε εμφύλιο πόλεμο, ούτε αιματοκύλισμα (...) Η επανάσταση σημαίνει την είσοδο της ουσίας της κοινότητας σε μια φάση πολιτικής δραστηριότητας, δηλαδή της θέσμησης. Το κοινωνικό φαντασιακό ενεργοποιείται και ρητά ασχολείται με τον μετασηματισμό των υφιστάμενων θεσμών»^[27]. Το πρόταγμα για μια κοινωνία απο-ανάπτυξης είναι με αυτήν την έννοια, κατ'εξοχήν επαναστατικό. Έχει να κάνει τόσο με μια αλλαγή της κουλτούρας, όσο και του νομικού συστήματος και των παραγωγικών σχέσεων, καθώς και με τη συνειδητοποίηση ότι οι τοπικές «δημοκρατικές» πρωτοβουλίες είναι περισσότερο «ρεαλιστικές» από μια παγκόσμια δημοκρατία. Δεν τίθεται θέμα μετωπικής ανατροπής της κυριαρχίας του κεφαλαίου και των οικονομικών δυνάμεων και (επομένως) απομένει μόνο η πιθανότητα διαφωνίας (...) Το διακύβευμα της απο-ανάπτυξης συνίσταται στη θεώρηση ότι η έλξη της συμβιωτικής Ουτοπίας, σε συνδυασμό με τους περιορισμούς που βαρύνουν την αλλαγή, είναι πιθανό να οδηγήσουν σε μια «αποαποικιοποίηση του φαντασιακού» και να υποκινήσουν επαρκείς «χρηστές» συμπεριφορές υπέρ μιας λογικής λύσης: μιας οικολογικής δημοκρατίας.

Εντούτοις, με δεδομένα τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω σχετικά με την μη απόρριψη από το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης είτε του συστήματος της οικονομίας της αγοράς είτε του πολιτικού της συμπληρώματος, της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας», είναι φανερό ότι η πολιτιστική επανάσταση που

[25] Στο ίδιο.

[26] Ο.π. υποσημείωση 1.

[27] C. Castoriadis, *Une société à la dérive* (Paris: Seuil, 2005), σελ. 177.

οραματίζεται το πρόταγμα της απο-ανάπτυξης δεν συνεπάγεται μια συστημική αλλαγή. Εντούτοις, το Καστοριαδικό έργο, και κυρίως αυτό του πρώιμου Καστοριαδίου, προτάσσει μια συστημική αλλαγή, ενώ αυτό του ύστερου Καστοριαδίου θεωρητικά θα μπορούσε να το θεωρήσει κανείς ότι επίσης προτάσσει μια συστημική αλλαγή, μολονότι στην πραγματικότητα δεν προσπάθησε ποτέ να διατυπώσει μια στρατηγική που θα οδηγούσε στην υπέρβαση της πολιτικής και ηθικής ετερονομίας, ή ακόμη και να σκιαγραφήσει μια γνήσια δημοκρατία συνεπή με το πρόταγμά του της αυτονομίας^[28]. Η απο-ανάπτυξη ασχολείται κυρίως, όπως αναφέρεται ρητά στο παραπάνω απόσπασμα, με την «αποαποικιοποίηση του φαντασιακού», δηλαδή, την αλλαγή των αξιών και των ιδεών. Ακόμη κι όταν γίνεται λόγος σχετικά με αλλαγές στους θεσμούς, υπό τη μορφή αλλαγών στο νομικό σύστημα και στις παραγωγικές σχέσεις, είναι ξεκάθαρο ότι αυτές δεν περιλαμβάνουν αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των μέσων παραγωγής και την κατανομή των οικονομικών πόρων μέσω της αγοράς.

Ετσι, ακόμη κι αν υπήρχε περίπτωση να γίνει ποτέ αποδεκτό το ρεφορμιστικό μεταβατικό πρόγραμμα^[29] —μια πιθανότητα που ο Latouche ορθώς απορρίπτει— δεν θα οδηγούσε ποτέ στη δημιουργία μιας εναλλακτικής κοινωνικο-οικονομικής συνειδητοποίησης. Αντίθετα, θα αποξένωνε τις κατώτερες κοινωνικές ομάδες (συμπεριλαμβανομένων των χαμηλότερων στρωμάτων της μεσαίας τάξης), οι οποίες κατεξοχήν θα καλούνταν να πληρώσουν το τίμημα για την υιοθέτηση των σχετικών μέτρων. Αυτό θα ίσχυε για μέτρα όπως τα παρακάτω —τα οποία επίσης υιοθετούν πολλοί ρεφορμιστές οικολόγοι:

- Η επαναφορά της παραγωγής υλικών αγαθών στα επίπεδα των δεκαετιών του 1960 και 1970 (πράγμα που σημαίνει περισσότερη ανεργία και φτώχεια μεταξύ των πιο αδύναμων κοινωνικών ομάδων).
- Η εσωτερίκευση του κόστους που έχουν οι μεταφορές στο περιβάλλον (πράγμα που σημαίνει ότι τα ιδιωτικά αυτοκίνητα, όπως επίσης τα αεροπορικά ταξίδια, θα ξαναγίνονταν αγαθά πολυτελείας, που θα μπορούσαν να απολαμβάνουν μόνο οι ανώτερες κοινωνικές ομάδες).
- Η επιστροφή στην αγροτική καλλιέργεια μικρής κλίμακας (που σημαίνει υψηλότερες τιμές για τρόφιμα —κάτι που θα είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα).
- Η μείωση της ενεργειακής σπατάλης κατά τρία τέταρτα, μέσα από μέτρα όπως αυτά που προτάθηκαν από το πρόγραμμα Negawatt, το οποίο στοχεύει σε μια δραστική περικοπή στην κατανάλωση ενέργειας, χωρίς όμως

[28] Βλ. Τ. Φωτόπουλος «Προς μια δημοκρατική απελευθερωτική ηθική», στο παρόν τεύχος, και στα αγγλικά στο *Democracy & Nature*, Vol. 8, No. 3 (Νοέμβριος 2002), σελ. 361-396. http://www.democracynature.org/dn/vol8/takis_ethics.htm

[29] S. Latouche, "The globe downshifted," ό.π.

μια αντίστοιχη δραστική μείωση των ενεργειακών αναγκών, μέσα από τη χρήση ενός συστήματος φόρων, κανόνων, μπόνους, κινήτρων και επιλεκτικών επιχορηγήσεων τα οποία θα καθιστούσαν τη φιλοπεριβαλλοντική συμπεριφορά μια οικονομικά ελκυστική επιλογή (ένα σύστημα το οποίο, ακόμη κι αν ήταν επιτυχές —ένα μεγάλο αν!— δεν είναι καθόλου βέβαιο, όπως τονίζει σωστά και ο ίδιος ο Latouche, πως πράγματι θα απέφευγε το φαινόμενο του «γκελ»: δηλαδή, την οικονομική αρχή σύμφωνα με την οποία το μειωμένο κόστος υλικών και ενέργειας, οδηγεί μέσω του μειωμένου οικονομικού κόστους, σε μεγαλύτερη υλική κατανάλωση).

Ο λόγος που μπορεί να ανακύψουν αυτά τα δυσμενή αποτελέσματα —που στρέφονται ιδιαίτερα ενάντια στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα— έχει να κάνει, φυσικά, με το γεγονός ότι οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις είναι βασισμένες στα οικονομικά της αγοράς και ειδικά στην εσωτερίκευση των εξωτερικών αρνητικών οικονομικών —δηλαδή, του επιπρόσθετου κόστους που δημιουργεί στο περιβάλλον η δραστηριότητα ενός παραγωγού κ.λπ., που επιβαρύνει την κοινότητα γενικά, όπως π.χ. το κόστος της μόλυνσης. Παρόμοιοι προβληματισμοί ισχύουν για τεχνολογικές «λύσεις» της οικολογικής κρίσης, όπως το προτεινόμενο μαζικό πρόγραμμα «αναμεταποίησης», που θα μπορούσε να μετατρέψει τα εργοστάσια αυτοκινήτων σε εργοστάσια συμπαραγωγής ενέργειας, ή για την εκτεταμένη χρήση πηγών ανανεώσιμης ενέργειας, που, όπως μεταξύ άλλων, έχει δείξει ο Ted Trainer^[30], θα μπορούσε να έχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα μόνο αν η οικονομική ανάπτυξη, το βιοτικό επίπεδο και ο καταναλωτισμός μειώνονταν συγχρόνως δραστικά —που είναι όμως το ζητούμενο!

Εντούτοις, ο Latouche έχει δίκιο όταν ισχυρίζεται πως «η δημιουργία τοπικών δημοκρατικών πρωτοβουλιών είναι ρεαλιστικότερη από αυτή μιας παγκόσμιας δημοκρατικής κυβέρνησης», ιδιαίτερα όταν αυτή παίρνει την μορφή μιας συνομοσπονδίας Δήμων, όπως προτείνεται από το πρόταγμα της ΠΔ, το οποίο ο Latouche εξετάζει αρκετά διεξοδικά^[31]. Εντούτοις, ο τοπικισμός, είτε παίρνει τη μορφή των αστικών χωριών και της συμμετοχικής δημοκρατίας (Homs), είτε ακόμη και τη μορφή μιας συνομοσπονδίας δήμων μέσα σε μια μεταρρυθμισμένη οικονομία αγοράς και μια αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» (Latouche), σαφώς δεν θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια κοινωνία απο-ανάπτυξης στη βάση της παραπάνω ανάλυσης. Αυτού του τύπου η «οικολογική δημοκρατία» δεν λύνει σε καμία περίπτωση το πρόβλημα της συγκέντρωσης οικονομικής και πολιτικής δύναμης —τη βασική αιτία της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης.

Παρόμοια σχόλια μπορούν να διατυπωθούν και σε σχέση με τον «Απλού-

[30] Στο ίδιο, υποσημείωση 2.

[31] Στο ίδιο, υποσημείωση 28.

στερο Τρόπο» του Ted Trainer, που αναφέρεται στην ανάπτυξη ενός «όχι άφθονου (αλλά αρκετά επαρκούς) σε αγαθά βιοτικού επιπέδου, σε κυρίως μικρές και σε υψηλό βαθμό αυτόρκες τοπικές οικονομίες» μέσα από μια εκ βαθέων αλλαγή σε αξίες και κοσμοθεωρία, μακριά από μερικά από τα πιο θεμελιώδη στοιχεία της Δυτικής κουλτούρας, ειδικά αυτά που έχουν να κάνουν με τον ανταγωνιστικό, άπληστο ατομικισμό. Ο Trainer υποστηρίζει ότι η «καλύτερή μας ευκαιρία θα δημιουργηθεί μέσα από μίαν απόπειρα να εργαστούμε εδώ και τώρα για το μετασχηματισμό των υπαρχουσών πόλεων και προαστίων σε ένα είδος “οικο-χωριών”» —μια διαδικασία που, όπως υποστηρίζει, μπορεί να ξεκινήσει από τώρα, μέσω της ανάληψης περισσότερου ελέγχου από μικρές τοπικές ομάδες πάνω στις τοπικές τους οικονομίες. Αυτό, όπως καταλήγει, μπορεί να επιτευχθεί χωρίς αγώνα ενάντια στον καπιταλισμό: «Ο Απλούστερος Τρόπος ισοδυναμεί με θάνατο για τον καπιταλισμό, αλλά ο τρόπος που θα τον νικήσουμε είναι να τον αγνοήσουμε μέχρι θανάτου, γυρίζοντας τη πλάτη σε αυτόν και οικοδομώντας τα πολλά μικρά κομματάκια του εναλλακτικού που θα μπορούσαμε εύκολα να το κάνουμε ακόμη και σήμερα»^[32].

Ωστόσο, όπως έχω δείξει απαντώντας σε αυτό το επιχείρημα^[33], μόνο εφόσον οι σημερινές αντισυστημικές δραστηριότητες που προεικονίζουν το (εναλλακτικό) σύστημα γίνουν αναπόσπαστο τμήμα ενός αντισυστημικού κινήματος, θα μπορούσαν να αποτελέσουν μέρος της λύσης στο κρίσιμο πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε σήμερα, αντί να είναι μέρος του ίδιου του προβλήματος. Αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει όχι τη δημιουργία οικο-χωριών (έξω από την κύρια κοινωνία) αλλά αντίθετα, την δημιουργία τοπικών «περικτυκίων δημοκρατιών εν δράσει», οι οποίες σταδιακά θα μεταφέρουν πόρους έξω από την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς και θα δημιουργήσουν νέους πολιτικούς, οικονομικούς και οικολογικούς θεσμούς για να αντικαταστήσουν τους σημερινούς. Με άλλα λόγια, ο πυρήνας της διαδικασίας μετάβασης θα πρέπει να περιλαμβάνει μια αλλαγή θεσμών στο τοπικό επίπεδο, η οποία μέσα από την αλληλεπίδραση με την συνακόλουθη αλλαγή στις αξίες, θα οδηγήσει σε μια νέα κουλτούρα, αντί για τη θέση, που φαίνεται να υποστηρίζει ο Trainer, ότι η όλη διαδικασία θα μπορούσε απλώς να πραγματοποιηθεί μέσα από μια ριζοσπαστική αλλαγή της κουλτούρας η οποία δεν θα συνδέεται απαραίτητα με μια παράλληλα αλλαγή των θεσμών.

Συμπερασματικά, ο οικονομικός τοπικισμός, δηλαδή, η αλλαγή των σχέσεων παραγωγής με όρους δημιουργίας κοινοτήτων που θα είναι αυτόρκες

[32] Ted Trainer, “On eco-villages and the transition,” *The International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 2, No. 3 (Ιούνιος 2006). http://www.inclusivedemocracy.org/journal/vol2/vol2_no3_Trainer_eco-villages.htm

[33] Takis Fotopoulos, “Is the eco-village movement a solution or part of the problem?”, *The International Journal of Inclusive Democracy*, Vol. 2, No. 3 (Ιούνιος 2006). http://www.inclusivedemocracy.org/journal/vol2/vol2_no3_Takis_eco_village.htm

ή ακόμη και αυτοδύναμες, είναι αδύνατος όσο οι πολυεθνικές και τα παρακλάδια τους επεκτείνονται σε κάθε κοινότητα. Ακόμη και στη μεταβατική περίοδο, η αυτάρκεια είναι μόνο μια από τις προϋποθέσεις της οικονομικής δημοκρατίας σαν τμήμα μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας, με τις άλλες να είναι η δημοτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και ένα νέο σύστημα δημοκρατικής κατανομής των πόρων. Όλα αυτά τα μέτρα θα πρέπει να τεθούν σε κίνηση για να αντικαταστήσουν, στο τέλος αυτής της διαδικασίας, τις πολυεθνικές και το σύστημα της οικονομίας της αγοράς με ένα νέο σύστημα οικονομικής οργάνωσης, το οποίο δεν θα έχει ως κινητήρια δύναμη το σύστημα της αγοράς και τις αρχές της μεγιστοποίησης του κέρδους και της αποτελεσματικότητας που οδηγούν αναπόδραστα στην οικονομία ανάπτυξης. Αντίθετα, το σύστημα αυτό θα παρακινείται αποκλειστικά από την επιλογή της κάλυψης των βασικών αναγκών όλων των πολιτών και εκείνων των μη-βασικών αναγκών που οι ίδιοι οι πολίτες αποφασίζουν να καλύψουν —συλλογικά, μέσα από τις δημοκρατικές συνελεύσεις τους και ατομικά, μέσα από ένα σύστημα ειδικών Δημοτικών πιστωτικών καρτών και μια τεχνητή «αγορά»^[34].

Παρόμοια, σε ό,τι αφορά τον πολιτικό τοπικισμό, ακόμη και στη μεταβατική περίοδο, θα πρέπει να δημιουργηθούν μορφές άμεσης ή πολιτικής δημοκρατίας οι οποίες, αρχικά, θα συνυπάρχουν σε μια σχέση δυαδικής εξουσίας με το κράτος, μέχρις ότου να καθολικευθούν και να συνομοσπονδιοποιηθούν σε μια συνομοσπονδιακή ΠΔ. Κατά τη γνώμη μου, μόνο μέσα από μια μεταβατική στρατηγική,^[35] η οποία στοχεύει να δημιουργήσει νέους δημοκρατικούς πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς, και η οποία, μέσα από την παιδεία, θα στόχευε να κάνει ηγεμονικές τις αντίστοιχες αξίες, θα μπορούσαμε να ελπίζουμε ρεαλιστικά ότι θα δημιουργηθούν οι συνθήκες για την ανάδυση μιας οικονομίας και κοινωνίας που δεν θα βασίζονται στην οικονομική ανάπτυξη: μια πραγματική οικολογική δημοκρατία, ως αναπόσπαστο τμήμα μιας Περιεκτικής Δημοκρατίας.

[34] Τ. Φωτόπουλος *Περιεκτική Δημοκρατία: 10 Χρόνια Μετά*, ό.π., κεφ. 6, σε ηλεκτρονική μορφή από την προηγούμενη έκδοση του βιβλίου (Καστανιώτης) <http://www.inclusivedemocracy.org/fotopoulos/greek/grbookstid/ch6.htm> και στο *Η πολυδιάστατη κρίση και η Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 14.

[35] Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία: 10 Χρόνια Μετά*, ό.π., κεφ. 7 και στο *Η πολυδιάστατη κρίση και η Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 16 και «Η Πολιτική Δημοκρατία, η στρατηγική για τη μετάβαση προς αυτήν και μια κριτική επισκόπηση των εναλλακτικών μεταβατικών στρατηγικών» στο περιοδικό *Περιεκτική Δημοκρατία*, τεύχος 1. http://www.inclusivedemocracy.org/pd/is1/issue_1_id_1.htm